

www.ketab.ir

یوسفی فر، شهرام

حزب ملیون به روایت اسناد

تألیف: شهرام یوسفی فر،

تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۴.

۵۰۴ ص. - (مرکز اسناد انقلاب اسلامی: ۳۶۲.

اسناد: ۳۵)

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. ۴۶۹-۴۷۱: همچنین به صورت زیر نویس.

ISBN: 964-419-079-3 ۳۱۰۰۰ ریال

۱. حزب ملیون- اسناد و مدارک.

۲. ایران- تاریخ- پهلوی، -۱۳۲۰-۱۳۵۷.

الف. مرکز اسناد انقلاب اسلامی. ب. عنوان.

ج ۹/۵/۴ DSR ۱۵۰۴/۵/۴ ۹۵۵/۰۸۴۲۰۴۵۲

کتابخانه ملی ایران ۲۰۱۷-۸۴م

حزب ملیون

به روایت اسناد

www.ketab.ir

انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی

عنوان: حزب ملیون به روایت اسناد

تألیف: دکتر شهرام بروسی فر

نوبت چاپ: اول، پاییز ۱۳۸۴

شمارگان: ۱۵۰۰ قیمت: ۳۱۰۰ تومان

حروف چینی و لیتوگرافی: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی

چاپ و صحافی: چاپخانه مرکز اسناد انقلاب اسلامی

شابک: ۹۶۴-۴۱۹-۰۷۹-۳

ISBN: 964-419-079-3

کلیه حقوق این اثر برای ناشر محفوظ است.

نشانی: تهران، خیابان شریعتی، نرسیده به میدان قدس، روبروی پمپبنزین اسدی، پلاک ۲۰۹۴.

مرکز اسناد انقلاب اسلامی، صندوق پستی ۱۹۳۹۵/۳۸۹۶ تلفن: ۲۲۲۱۱۱۹۴ تلفکس: ۲۲۲۱۱۱۷۴

www.irdc.org

نمایندگی‌های فروش در تهران:

- خ انقلاب اسلامی، خ ۱۲ فروردین، تلفن: ۶۶۲۶۰۱۲۶، بخش روایت
- بخش کوهسار: خ انقلاب اسلامی، خ اردیبهشت، تلفن: ۶۶۲۹۲۵۲۱
- خ انقلاب اسلامی، تلفن: ۶۶۱۱۰۲۰۳، کتابفروشی دانشکده حقوق دانشگاه تهران
- شبکه اندیشه: م انقلاب اسلامی، ابتدای خ آزادی، تلفن: ۶۶۹۲۵۱۲۷
- خ انقلاب اسلامی، بین فرصت و رامسر، تلفن: ۸۸۸۲۵۳۸۶، کتابفروشی میزان
- مرکز صریح: خ انقلاب اسلامی، مقابل در دانشگاه تهران، تلفن: ۶۶۹۵۳۱۰۸
- م فردوسی، خ سپهبد قری: تلفن: ۸۸۸۹۷۸۱۲، روایت فتح
- بخش مقدار: انسریم، ۱۵ متری اول، تلفن: ۰۹۱۲۳۰۵۷۷۱۵
- خ شریعتی، قبل از پل سیدخندان، تلفن: ۸۸۵۰۵۵۱۳۰۱۵، فرهنگسرای اندیشه
- کتاب ما، خ شریعتی، نرسیده به میدان قدس، تلفن: ۲۲۲۱۶۰۰۷۸
- خ پاسداران، خ زمرد، تلفن: ۲۲۸۵۶۱۲۲۰۵، نشر فرهنگ و معارف اسلامی
- کتابفروشی ساقدوش، خ پاسداران، بوستان دوم، تلفن: ۲۲۹۲۹۷۶۱۰۲

فهرست مطالب

۹		مقدمه
۱۱		پیش‌گفتار
۱۲		الف- مسأله‌ی حزب در ایران
۱۵		ب- روش کار در مجموعه‌ی حاضر
۲۱		آرشیوهای خصوصی
۲۲		ج- چگونگی تدوین اسناد در مجموعه‌ی حاضر
۲۳		د- پژوهش تاریخی‌ی حزب

بخش اول:

۲۹		تاریخی‌ی حزب ملیون
۳۱		فصل اول: روند شکل‌گیری حزب
۴۹		فصل دوم: رشد و گسترش
۷۷		فصل سوم: دفاع از کیان نظام پهلوی
۹۹		فصل چهارم: سقوط کابینه‌ی دکتر آقبال و بحران در حزب
۱۵۱		فصل پنجم: تلاش‌های دیر هنگام
۱۹۳		نتیجه
۱۹۷		گاه‌شمار

بخش دوم:

۲۰۹		اسناد و تصاویر
۲۱۱		فهرست موضوعی اسناد
۴۳۷		ضمائم
۴۶۹		فهرست منابع
۴۷۳		فهرست اعلام

مقدمه

سرآغاز آشنایی ایرانیان با فعالیت احزاب سیاسی به معنای جدید، مقارن به آشنایی آنان با سایر نهادها و ساختارهای اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مدرن غرب و تلاش‌های متعاقب آن، برای اخذ و استقرار آن پدیده‌های سیاسی در جامعه‌ی ایران بود؛ اما تاریخ تجربه‌ی حزبی ایران، به دلایل مختلف، از جمله ارتباط آن با حوزه‌ی قدرت سیاسی در تاریخ معاصر، عرصه‌ای ناگشوده و به حاشیه رانده شده بود.

وقوع انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ ه. ش، امکان مناسبی برای ورود به عرصه‌های شناسایی و گاه بازشناسی برخی تجربه‌های روزگار پهلوی را فراهم آورد. از جمله تجربه‌های سیاسی مهم، در دوره‌ی پهلوی دوم، پدیده‌های موسوم به «احزاب دولتی» هستند، که در بین آنان «حزب ملیون» به عنوان اولین حزب دولتی در روزگار پس از کودتای ۲۸ مرداد، از اهمیت بسیاری برخوردار بوده است، حزبی که طبق اوامر ملوکانه، تأسیس و سپس مضمحل گردید. در این اثر، ضمن گردآوری اسناد و مدارک مربوط به فعالیت‌های حزب ملیون از آرشیوهای مختلف، سعی شده است اطلاعات و داده‌های مرتب شده به صورت سیر تاریخی درباره‌ی فعالیت‌های این حزب، از لابه‌لای سطور مطبوعات آن ایام، استخراج و ارایه گردد.

هدف اصلی از این تلاش، آشناسازی نسل‌های اندیشمند امروزین جامعه‌ی ایران با یکی از تجربه‌های تاریخی دوران پهلوی در عرصه‌ی فعالیت‌های سیاسی، با عنوان «حزب ملیون» بوده است. در کنار این هدف، ارایه‌ی توصیفی دقیق از تاریخچه و فعالیت‌های «حزب ملیون» که درباره‌ی آن حزب در بین منابع و مآخذ در دسترس و حتی در نزد اهل نظر، فقر اطلاعات و آگاهی‌های مستند بشدت به چشم می‌خورد، نیز مدنظر بوده است. آگاهی از چگونگی تأسیس حزبی حکومتی و وابسته به دولت از یک سو و

اطلاع از گوش به فرمان بودن محض از محمدرضا پهلوی هدف دیگر این اثر است. پرواضح است که بخش عمده‌ای از تحقیق حاضر را اسنادی تشکیل می‌دهند که انتشار آنها زوایای تاریک و ناگشوده‌ی حزب ملیون را روشن می‌سازد.

این مرکز از زحمات محقق محترم، این اثر، و نیز آقای رحیم نیکبخت؛ معاون محترم وقت تدوین تاریخ شفاهی خاطرات و اسناد، غلامرضا خسروی مسؤول بخش؛ خانم دکتر شهلا بختیاری مدیر محترم گروه اسناد؛ آقای سیاوش یاری و عبدالرحمن حسینی فر کارشناسان گروه اسناد و همکاران پرتلاش در معاونت محترم انتشارات تشکر و قدردانی می‌نماید و برای همه‌ی این عزیزان آرزوی توفیق بیش‌تر در راه خدمت به جامعه‌ی فرهنگی و علم و فرهنگ را دارد.

مرکز اسناد انقلاب اسلامی

پیش‌گفتار

هنگامی که «حزب ملیون» به سال ۱۳۳۷ ه.ش در عرصه‌ی فضای سیاسی ایران ظاهر شد، جامعه‌ی ایرانی، تجارب مختلفی از ظهور، فعالیت و افول احزاب گوناگون (اعم از راست و چپ) را پشت سر نهاده بود. از این‌رو، شعور تاریخی و سیاسی مبتنی بر چنین تجربه‌ای، در هنگام آغاز دور جدید فعالیت احزاب در ایران- در پایان دهه‌ی سی- کاملاً محسوس بود و در ادبیات سیاسی و گفتار و رفتار بازیگران عرصه‌ی فعالان حزبی آن روزگار، تجلیات مشهودی را برجای می‌گذاشت.^(۱) از این‌رو، گشودن بحثی در باب تاریخچه‌ی فعالیت احزاب و جریان‌های سیاسی در جامعه‌ی ایران از دوره‌ی مشروطیت تا آستانه‌ی تشکیل احزاب دوگانه‌ی مورد بحث، گفتاری مستقل و مبسوط را می‌طلبد.

اما روایت پیدایش، گسترش و زوال حزب ملیون (۱۳۳۶-۱۳۴۰ ه.ش)، که در دوره‌ای از تغییرات اجتماعی- سیاسی از تاریخ ایران صورت گرفت، تاکنون به دلایل گوناگون مورد توجه مورخان و محققان مسائل تاریخ سیاسی معاصر ایران قرار نگرفته است؛ به گونه‌ای که به جز معدودی از فعالان سیاسی آن روزگار، که جریان‌ها و حوادث را هنوز به‌خاطر می‌آورند، عده‌ی معدودی از پژوهش‌گران مسائل تاریخ معاصر ایران، از آگاهی‌های بسنده‌ای درباره‌ی این احزاب (به‌ویژه حزب ملیون) برخوردارند. تأسف‌آورتر آن‌که آگاهی‌هایی که درباره‌ی حزب ملیون وجود دارد، بسیار محدود و گاه، تکرار

۱. آگاهی بر چنین وضعیتی حتی در نزد برخی از ناظران سیاسی دوره‌ی مورد بحث نیز دیده می‌شود. در بسیاری از اظهارنظرها و ارزیابی‌های افراد مورد نظر، اشاراتی به استمرار ساختارهای اندیشه‌ای و سیاسی و فراتر از آن، حضور و فعالیت فعالان به نسبت مطرح احزاب قبل از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ (مانند حزب توده و غیره) در احزاب دوگانه‌ی مردم و ملیون، ملاحظه می‌شود.

مکررات است.^(۱)

وضعیت مورد اشاره در سطور فوق، در باب مقوله‌ی حزب ملیون در گستره‌ی پژوهش و آگاهی‌های تاریخ معاصر ایران، در کنار برخی تنگناهای مربوط به فقدان آثار و مدارک و روایات مستقل، در باب این مقوله، باعث گردیده است، تاکنون هیچ گونه پژوهشی در باب این حزب صورت نگیرد. از این رو، متن حاضر در حکم گام و تلاش اولیه‌ای است، که با هدف زمینه‌سازی برای تدارک پژوهش‌های واقع‌گرایانه‌ی آتی و شناسایی، جمع‌آوری و تدوین آگاهی‌های پراکنده و متنوع، درباره‌ی این حزب به‌شمار می‌رود. امید است با توجه به مجموعه‌ی آگاهی‌ها و شواهدی که در این جا ارایه می‌گردد، انگیزه‌های ضروری برای انجام پژوهش و تحقیق‌های بعدی در این باره فراهم گردد.

اما، در ادامه برخی اشارات لازم به ویژگی‌هایی از موضوع، توضیح شیوه‌ی کار و ارایه‌ی مطالب خواهیم داشت، تا تصویر درست‌تر از ساختار متن حاضر و شیوه‌ی جمع‌آوری و تدوین اسناد و مدارک حاضر، به‌دست داده شود، هم چنین اشاره‌ای نیز به محدودیت‌ها و مشکلات فراروی فراهم‌آوری این مجموعه می‌نمایم، تا حوزه‌ی مقدورات خود را نشان داده باشیم.

الف- مسأله‌ی حزب در ایران

در نظر اول، چنین می‌نماید که بهتر می‌بود در ابتدای چنین بحثی درباره‌ی موضوعاتی مانند: تاریخچه‌ی شکل‌گیری احزاب در اروپا، الگوهای حزبی، ساختار و کارکردهای احزاب، تعاریف مختلف حزب، ایدئولوژی‌های حزبی، و بسیاری مباحث مشابه، مباحثی مطرح می‌گردید. بسیاری از مؤلفان مباحث مرتبط نیز، (به دلایلی چند)

۱. برای ارزیابی این وضعیت، می‌توان به کتبی که درباره‌ی تاریخ دوره‌ی پهلوی دوم به رشته‌ی تحریر درآمده‌اند، مراجعه کرد. در تأکید این امر باید بگوییم که یکی از مفصل‌ترین مطالبی که درباره‌ی حزب ملیون وجود دارد، در یک کتاب که ویژگی «شبه خاطره‌نویسی» دارد، ملاحظه می‌شود. ر.ک. به: محمدعلی سفری، قلم و سیاست، گذری بر تاریخ معاصر، ج ۱، نشر نامک: تهران ۱۳۷۳

بدین شیوه عمل می‌کنند؛ اما در این جا چنین بحثی نشده^(۱) و تنها به ذکر علت این امر (که

۱. در خصوص محورهای اصلی بحث «حزب سیاسی» می‌توان مطالب متنوعی را در این مآخذ به دست آورد:

(۱) بررسی مقوله‌ی ریشه‌گیری و تاریخچه‌ی احزاب سیاسی در اروپا؛ حسینعلی نوذری؛ احزاب سیاسی، نشر گستره، تهران ۱۳۸۱، صص ۶۶-۶۷، نیز: موریس دوورژه؛ احزاب سیاسی، ترجمه‌ی ابوالفضل قاضی؛ امیرکبیر، چاپ ۲، تهران ۱۳۵۷، فصول اول، صص: ۲۳-۳۰، نیز ر.ک: حجت‌الله ایوبی؛ پیمایی و پایایی احزاب سیاسی در غرب، سروش، تهران ۱۳۷۹

(۲) مباحث مربوط به تعاریف حزب، کارکردها، ساختارها و الگوهای مختلف احزاب؛ نیز مطالب فرعی‌تری مانند تحلیل اساس‌نامه‌ها و مرام‌نامه‌های حزبی در:

آستین رنی، حکومت؛ آشنایی با علم سیاست، ترجمه‌ی لی‌لا سازگار، مرکز نشر دانشگاهی، تهران ۱۳۷۴، ص ۲۸۴ به بعد و نیز ر.ک: ژان بلاندل، حکومت مقایسه‌ای، ترجمه‌ی علی مرشدی‌زاده، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران ۱۳۷۸، صص ۱۶۷-۲۹۸، نوذری؛ پیشین، صص ۸۵-۹۰، نیز ر.ک: جوزف لاپالومبارا، جفری اندرسن؛ احزاب سیاسی؛ در گزیده مقالات سیاسی-امنیتی، ش ۴، ص ۱۴-۲۰، برای دیدن یک بررسی از نظریات مختلف در این خصوص به عنوان نمونه ر.ک: حجت‌الله ایوبی، سیر تحول نظریه‌ها در مطالعات احزاب سیاسی؛ در اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ش ۱۲، ص ۸۷، فروردین-اردیبهشت ۱۳۷۷، صص ۶۶-۷۵، نیز ر.ک: عبدالرحمان عالم، بنیادهای علم سیاست، تهران: نی، ۱۳۷۳، صص ۲۲۳-۳۵۴، نیز ر.ک: موریس دوورژه؛ جامعه‌شناسی سیاسی، ترجمه‌ی ابوالفضل قاضی؛ دانشگاه تهران، تهران ۱۳۷۲، صص ۴۲۴-۵۱۳

(۳) مباحث مربوط به علل پایداری و ناپایداری احزاب سیاسی در جوامع مختلف و بویژه بحث موانع رشد احزاب در:

منوچهر آشتیانی، احزاب سیاسی در جهان و ایران؛ در گفتارهایی پیرامون شناخت مناسبات اجتماعی، قطره، تهران ۱۳۸۱، صص ۸۵-۱۴۲ و نیز ر.ک: نوذری؛ پیشین؛ برای دیدن یک بررسی ساده و متوسط این بحث درباره ایران، ر.ک: علی باقری، علل ناپایداری احزاب سیاسی در ایران، نشر بین‌الملل، تهران ۱۳۷۱ و هم چنین ر.ک: علی دارابی، سیاست‌مداران اهل فیضیه، نشر سیاست، تهران ۱۳۷۳، فصل اول

(۴) مباحث مربوط به ویژگی‌های احزاب دولتی و نظام‌های سیاسی دو حزبی با تکیه بر وضعیت مشابه در ایران؛ مآخذ زیر قابل استفاده است:

در خصوص پیدایش، ویژگی‌ها و کارکردهای احزاب دولتی در ایران؛ ر.ک: اصغر صارمی شهاب، احزاب دولتی و نقش آن‌ها در تاریخ معاصر ایران؛ مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران ۱۳۷۸؛ نیز: محسن مدیرشانه‌چی؛ احزاب دولتی؛ در: تحولات سیاسی اجتماعی ایران از ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷، به اهتمام مجتبی مقصودی، تهران؛ روزنه، ۱۳۸۱، صص ۲۶۱-۲۷۰، برای دیدن اظهارات محمدرضا پهلوی در توجیه نظام دو حزبی؛ ر.ک: مأموریت برای وطنم، بی‌تا؛ بی‌جا، صص ۲۱۳-۲۴۴

برای دیدن بررسی‌های وسیع‌تری درباره‌ی نظام‌های دو حزبی، ر.ک: ژان بلاندل، حکومت مقایسه‌ای، منبع پیشین، صص ۲۳۴-۲۵۷ هانتینگتون در باب علل روی آوردن حکمرانان جوامع توسعه‌یافته به نظام دو حزبی بحثی را ارائه می‌کند، ر.ک: ساموئل هانتینگتون، سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی؛ ترجمه‌ی محسن ثلاثی، علم، تهران ۱۳۷۰

متضمن اشاره به روش‌شناسی پژوهش پدیده‌های تاریخی نیز هست) بسنده می‌کنیم. با نگاهی کلی به عناوین و محتوای مجموعه‌ی حاضر، مشخص می‌شود که هدف اصلی آن، در وهله‌ی اول، شناسایی و گردآوری اسناد مربوط به حزب ملیون از آرشیوهای مختلف و تنسیق و ویرایش فنی و علمی آن‌ها است؛ به گونه‌ای که برای طیف متخصص و غیرمتخصص در مطالعات تاریخی قابل استفاده باشد. هم‌چنین تلاش برای گردآوری اطلاعات و آگاهی‌های موجود درباره‌ی حزب که در منابع و مآخذ تاریخ معاصر (با عنایت به محدودیت‌های اجتناب‌ناپذیر) وجود داشته، صورت گرفته است. نیازی به یادآوری این نکته نیست که انجام چنین فعالیت‌هایی به منزله‌ی انجام مرحله‌ی ویژه، در پژوهش‌های تاریخی است که کارکرد بازآفرینی واقعیت تحقق یافته در گذشته‌ی تاریخی را داراست. این روند در پژوهش‌های تاریخی دارای حساسیت بسیار است. و از این‌رو، رعایت شرایط و ضرورت‌هایی را بایسته می‌کند، که تن در دادن به آن ضرورت‌ها، به منزله‌ی اعتنای فرد به موازین علمی و منطقی روش تحقیق تاریخی و فلسفه‌ی مترتب بر این علم به‌شمار می‌رود.^(۱) پژوهش‌گران مسائل تاریخی بیش‌تر تمایل دارند که در این مرحله از پژوهش، از دخالت مسائل پیشین و مفروضات محک‌ناخورده، با شمای محسوس واقعیت تاریخی پرهیز نمایند.

بر این اساس در متن حاضر هدف اصلی، جمع‌آوری، انتظام و ارایه‌ی آگاهی‌ها و اسناد موجود درباره‌ی حزب ملیون است. فرآیندی که از آن با عنوان «تدوین» یاد می‌کنیم. ناگفته پیداست که درباره‌ی حزب ملیون، بسیاری نظریات، تحلیل و ارزیابی‌های در خور اعتنایی وجود دارد که به هنگام فراهم آمدن مقدمات و بایسته‌های انجام یک پژوهش تاریخی درباره‌ی آن حزب، ارایه خواهند شد. از این‌رو، به ناگزیر تا

۱. برای آگاهی از مباحث پراکنده‌ای که در خصوص شیوه‌ی بازآفرینی واقعیت تاریخی، انجام گرفته است، می‌توان به مآخذ زیر مراجعه کرد:

- والش، دبلیو، ای: مقدمه‌ای بر فلسفه‌ی تاریخ؛ ترجمه‌ی ضیاءالدین علایی طباطبایی، امیرکبیر، تهران ۱۳۶۳
- نیز، ر.ک: کار، ای، ای: تاریخ چیست؟، ترجمه‌ی حسن کامشاد، خوارزمی، تهران ۱۳۴۹، پوپر، کارل، ر: فقر تاریخیگری، ترجمه‌ی احمد آرام، خوارزمی، تهران ۱۳۵۰، سانگیت، بورلی: تاریخ چیست و چرا؛ ترجمه‌ی رؤیا منجم، نگاه سبز، تهران ۱۳۷۹، اتکینسون، آراف- استفورد، مایکل و دیگران: فلسفه‌ی تاریخ- روش‌شناسی و تاریخنگاری؛ ترجمه‌ی حسینی نودری، طرح نو، تهران ۱۳۷۹

هنگامی که به آن مرحله نرسیده‌ایم، به حداقل‌های مباحث نظری در باب حزب، اکتفا می‌ورزیم.

ب- روش کار در مجموعه‌ی حاضر

- تدوین اسناد حزب ملیون

اگرچه مراکز آرشیوی کشور، که در آن‌ها اسناد و مدارک مربوط به موضوعاتی مانند حزب ملیون نگهداری می‌شوند، قابل شناسایی هستند، اما دریافت خدمات لازم از مراکز مزبور، به نحو رضایت‌بخشی امکان‌پذیر نبوده و نیست. در ادامه، ضمن تشریح و ارزیابی ویژگی‌های مراکز و مجموعه‌های اسنادی مورد مراجعه و بهره‌برداری برخی اشارات مربوط با این روند را نیز مطرح می‌کنیم.

- آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی

در آرشیو اسناد مرکز، به عنوان آرشیوی فعال، اسنادی درباره‌ی حزب ملیون به شرح زیر موجود می‌باشد:

۱- پرونده‌ی حزب ملیون، متعلق به بایگانی شهرداری کل کشور، (به شماره‌ی شناسایی (کد) ۷۹۳) که بالغ بر ۲۰۲ برگ سند می‌شود.^(۱) در این مجموعه‌ی اسنادی، مدارک ارزشمندی مانند اساس‌نامه، مرام‌نامه و آیین‌نامه‌های حزبی و نیز برخی گزارش‌های مهم درباره‌ی فعالیت‌های حزب ملیون وجود دارد؛ اما اشکالات عمومی که در مورد مجموعه‌ی اسناد آرشیو شهرداری کل کشور (سابق) مطرح است، درباره‌ی این مجموعه‌ی سندی نیز صدق می‌کند. به نظر می‌رسد چنان‌چه در آینده، کلیه‌ی پرونده‌های مربوط به حزب ملیون از بایگانی‌های شهرداری‌های شهرها و استان‌های کشور، در یک محل جمع‌آوری و در اختیار محققان قرار گیرند، بتوان ارزیابی دقیقی در این خصوص ارایه داد؛ متأسفانه اکنون چنین امکانی متصور نیست.

۱. اوراق شماره‌ی ۲۰۲ به بعد این پرونده، شامل اسنادی است که مربوط به جریان حزبی دیگری است که به اشتباه، به پرونده‌ی حزب ملیون افزوده شده است.

۲- پرونده‌های اشخاص عضو حزب ملتون، که تاکنون از بایگانی شهرانی کل کشور (سابق) به آرشیو مرکز اسناد منتقل شده‌اند، از نوع دوم اسناد مربوط به حزب ملتون به شمار می‌روند، که مورد بررسی قرار گرفته‌اند. از جمله پرونده‌های مزبور می‌توان به پرونده‌ی اشخاصی چون: دکتر منوچهر اقبال^(۱)، دکتر مصطفی الموتی^(۲)، مهندس عبدالرضا انصاری^(۳)، فضل‌الله کاسمی^(۴)، حجت‌الله اردلان^(۵)، عطاءالله خسروانی^(۶)، احمد امامی^(۷)، و... اشاره کرد.

۳- هم‌چنین پرونده‌های دیگری که احتمال وجود اطلاعاتی درباره‌ی حزب ملتون داده می‌شد نیز مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت؛ از جمله: پرونده‌ی حزب ایران نوین^(۸)، حزب ملت ایران^(۹)، حزب نهضت ملت ایران^(۱۰) و غیره. هر چند، پس از بررسی اوراق پرونده‌های مزبور مشخص گردید که متأسفانه اطلاعات مفیدی درباره‌ی حزب ملتون در آن‌ها وجود ندارد.

۴- اما پرونده‌های مربوط به حزب مردم (رقیب سیاسی و حزبی حزب ملتون تا سال ۱۳۴۰) به دلیل آن‌که از بایگانی ساواک به آرشیو مرکز اسناد منتقل شده است، علاوه بر آن‌که بالغ بر تعداد زیادی پرونده‌های اسناد، مربوط به حزب مردم می‌شود، از نظر تنوع و گستردگی اطلاعات و گزارش‌ها، در خور توجه است؛ به ویژه که در این مجموعه، بسیاری آگاهی‌ها و اطلاعات در مورد حزب ملتون وجود دارد که برای مجموعه‌ی حاضر مورد بهره‌برداری قرار گرفت.^(۱۱)

۱. پرونده با شماره‌ی ۶۰۲

۲. پرونده با شماره‌ی ۷۰۸

۳. پرونده با شماره‌های ۱۴۹۰، ۱۴۹۸، ۱۵۰۱

۴. پرونده با شماره‌های ۱۳۶۱/۲، ۱۳۶۱/۱

۵. پرونده با شماره‌ی ۲۳۳

۶. پرونده با شماره‌های ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۶۱، ۱۰۸۸

۷. پرونده با شماره‌های ۵۶۲۱، ۵۶۲۲، ۵۶۲۳

۸. پرونده با شماره‌های ۵۵۴۸، ۵۵۵۵، ۵۵۵۰

۹. پرونده با شماره‌ی ۷۰۲/۹

۱۰. پرونده با شماره‌ی ۷۹۸

۱۱. شماره‌ی بازبانی مجلات پرونده‌های حزب مردم که مورد بهره‌برداری و استفاده قرار گرفت، به قرار زیر

ولی صرف نظر از ارزیابی‌های مختلفی که درباره‌ی مجموعه‌ی سندی مزبور می‌توان داشت، از منظر بحث کنونی باید توجه داد که نقصانی در آگاهی‌های موجود در این اسناد، درباره‌ی حزب ملیون وجود دارد. به این معنی که تنها اسناد، مدارک و گزارش‌هایی از حزب ملیون، در این مجموعه‌ی سندی وجود دارد که به مسائل حزب مردم مربوط بوده است؛ و البته، اقتضای پرونده‌ی مورد نظر در بایگانی مزبور نیز چنین بوده است. به هر حال، اسناد مورد اشاره برای کار حاضر بسیار مغتنم و ارزشمند بود.

- آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه‌ی ملی ایران

در نگاه اول، شمار زیاد اسناد مربوط به حزب ملیون در این آرشیو، مایه‌ی امیدواری برای دستیابی به بسیاری اطلاعات درخور درباره‌ی حزب را افزایش می‌بخشد.^(۱) اما

→ است:

۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۵۱ و ۱۵۲، ۱۵۴، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۶۲، ۱۶۵، ۱۶۶،

۱۶۸، ۱۷۳

۱. شماره‌ی حلقه‌های میکروفیلم اسناد مربوط به حزب ملیون به قرار زیر است:

ردیف	منشاء سند/ شماره‌ی حلقه/ شماره‌ی پرونده	موضوع
۱	۲۹۰۰۰۰۰۰	نظارات علیه رادیوهای بیگانه حزب ملیون در برازجان (۲ برگ)
۲	۰۰۰۲۰۲۷۷	تجمع اهالی بوشهر در اعتراض به اظهارات رادیو مسکوک عراق (۳ برگ)
۳	۲۹۰۰۰۰۹۵۶	برگزاری جلسه‌ی سخنرانی در بیجار، درباره‌ی حزب ملیون و مبارزه‌ی انتخاباتی (۲ برگ)
اهداف		
۴	۲۹۰۰۰۷۸۴۲	گزارش اختلاف بین حزب ملیون و مردم ۱۳۳۹ (۲۰ برگ)
۵	۲۹۳۰۰۲۰۴۴	اختلافات درونی دو حزب در مبارزه‌ی انتخاباتی کارگران اصفهان ۱۳۳۸ (۱۰ برگ)
۶	۲۹۳۰۰۲۲۹۲	اقدامات رهبر حزب زحمت‌کشان علیه انتخابات دوره‌ی ۲۰ کرمان، اعلامیه‌ی سازمان جوانان حزب زحمت‌کشان، فعالیت حزب ملیون و مردم در رفسنجان ۱۳۳۹ (۱۰۱ برگ)
۷	۲۹۳۰۰۲۴۵۴	تشکیل حزب ملیون در طالش، ۱۳۳۸ (۱ برگ)

←

تشکیل حزب ملیون در بندر پهلوی، ۱۳۳۷ (۱ برگ)	→ ۸
گزارش جامع از شهرستان دماوند، (۶ برگ)	۹
نحوه‌ی برگزاری انتخابات نمایندگان دوره‌ی ۲۰ شورای ملی زنجان، ۱۳۳۹ (۶۸ برگ)	۱۰
اعتبارنامه‌ی دریابگی، نماینده‌ی مجلس شورای ملی از بندر پهلوی، شکایات مردم از انتخابات مربوطه (۱۱۵ ص)	مجلس ۱۱
انتخابات مجلس دوره‌ی ۲۰ تایباد، (۱۰۲ ص)	۱۲
انتخابات دوره‌ی مجلس ۲۰ معرفی اعضای توزیع نعره،... (۱۰۹ ص)	۱۳
انتخابات دوره‌ی ۲۰، تشکیل انجمن نظارت و... در قانن، ۱۳۳۹ (۴۵ برگ)	نظارت، ۱۴
اعتبارنامه‌ی حبیب‌الله امام‌مردوخ، نماینده‌ی از پاوه، ۱۳۳۹ (۵۹ برگ)	۱۵
اعتبارنامه‌ی عزیزاعظم زنگنه نماینده‌ی مجلس ۲۰ سفز (۸۰ برگ)	مجلس ۲۰ ۱۶
اعتبارنامه‌ی محسن بکابی در مجلس دوره‌ی ۲۰ از اسداباد، ۱۳۳۹ (۱۴۰ برگ)	از ۱۷
اعتبارنامه‌ی نماینده‌ی منتخب مجلس از زابل و سوءاستفاده در انتخابات (۷۳ برگ)	۱۸
اعتبارنامه‌ی نماینده‌ی منتخب بسم و استعفاءنامه (۷۱ برگ)	گزارش ۱۹
نحوه‌ی برگزاری انتخابات نمایندگان دوره‌ی ۲۰ در زنجان، ۱۳۳۹ (۶۸ برگ)	وی ۲۰
اعتراض حزب ملیون به اظهارات کاندیدای حزب مردم در مجلس ۲۰- (۵ برگ)	مجلس ۲۱
انتخابات دوره‌ی ۲۰ در خرم‌آباد (۱۱ برگ)	۲۲
انتخابات دوره‌ی ۲۰ در تربت‌جام (۱۱ برگ)	۲۳
انتخابات دوره‌ی ۲۰ در اسداباد (۱۱۲ برگ)	۲۴
انتخابات دوره‌ی ۲۰ در خلخال (۲۶۸ برگ)	۲۵
انتخابات دوره‌ی ۲۰ در شوش و اندیمشک (۷۵ برگ)	برگ ۲۶
انتخابات دوره‌ی ۲۰ در بوکان (۲۵ برگ)	

مطالعه و مرور محتوای اسناد مزبور، به سرعت تصور اولیه ناشی از حجم زیاد اسناد را می‌زداید. در واقع به رغم کثرت اسناد مربوط به حزب ملیون، موضوعات و مضامین موجود در آن‌ها بسیار محدود و به شکلی بسیار ملال‌آوری تکراری است. افزون بر این، موضوع اصلی اسناد مزبور به مقوله‌ی برگزاری انتخابات تابستانی در سال ۱۳۳۹ ش بازمی‌گردد: بخشنامه‌های وزارت داخله، ارسال برگه‌های ثبت‌نام، آئین‌نامه‌های اجرایی انتخابات و دستورهای برگزاری انتخابات به مقامات مسؤول در نواحی مختلف کشور، اوراق شمارش آرا، صورت‌جلسات مربوطه، گزارش‌های بازرسی، اعتبارنامه‌های نمایندگان برگزیده شده به همراه شهادت و گواهی معتمدان محلی ناظر بر انتخابات. اسناد دیگری نیز شامل طرح شکایات مردم نواحی مختلف کشور، به دخالت مأموران حکومت در انتخابات، و تخلفات قانونی نمایندگان و غیره می‌باشد. از این رو در مجموع، اوراق اندکی از آن شمار بسیار زیاد سند، برای مجموعه‌ی حاضر قابل استفاده بودند.

- سایر مراکز آرشیوی

- آرشیو اسناد مؤسسه‌ی مطالعات تاریخ معاصر ایران، - بویژه در برخی موضوعات - دارای اهمیت و غنای درخوری است. با بررسی اولیه‌ی ساختار آرشیو مزبور، از وجود یک مجلد پرونده‌ی مربوط به حزب ملیون اطلاع حاصل شد، اما به دلایل مختلف امکان مطالعه و بررسی اسناد مزبور فراهم نشد. به نظر می‌رسد امروزه توجهی چون تصمیم مؤسسه‌ی خاص، برای انتشار مجموعه‌ی سندی که مورد تقاضای محققان

انتخابات دوره‌ی ۴۰ در اردیبه‌ل (۶۷ برگ)	۲۹۳۰۰۵۱۹۶	۲۷ →
انتخابات دوره‌ی ۲۰ در ابهر (۱۲۰ برگ)	۲۹۳۰۰۵۱۹۷	۲۸
انتخابات دوره‌ی ۲۰ در رفسنجان (۱۰۴ برگ)	۲۹۳۰۰۵۱۹۸	۲۹
انتخابات دوره‌ی ۲۰ در ملاوی (۵۱ برگ)	۲۹۳۰۰۵۱۹۹	۳۰
فطمنامه‌ی تعدادی از روزنامه‌های همدان در از گاندید حزب ملیون (۱ برگ)	۲۹۳۰۰۵۶۱۵	۳۱
انتخابات دوره‌ی ۲۰ - مجلس تشکیل انجمن و... (۱۰۹ برگ)	۲۹۳۰۰۵۰۵۰	۳۲
		نظارت

است، دیگر اقناع کننده نباشد.

- آرشیو سازمان اطلاعات و امنیت کشور، که از سال ۱۳۳۶ش. تشکیل شده و فعالیت خود را آغاز کرده و تا سال ۱۳۵۷ به موجودیت خود ادامه داد، گنجینه‌ای از اوراق اسناد مربوط به تاریخ معاصر ایران را در خود جای داده بود. ارزش این اسناد، هنگامی مشخص می‌شود که ماهیت استبدادی رژیم پهلوی دوم را که امکان تبادل آزاد اطلاعات و آگاهی‌های صحیح و دقیق را در سطوح مختلف جامعه نمی‌داد. در نظر آوریم. بدون تردید، هر پژوهشی در حوزه‌ی تاریخ ۲۵ ساله‌ی قبل از انقلاب اسلامی، بدون بهره‌برداری کارشناسانه از اسناد مزبور، خالی از نقص نمی‌تواند باشد.^(۱)

اما در تدوین مجموعه‌ی حاضر، متأسفانه امکان بهره‌برداری از پرونده‌ها و اسناد حزب ملیون در آرشیو ساواک، میسر نشد. اگرچه به گونه‌ای که اشاره شد. از اسناد و گزارش‌های ارزشمند بایگانی ساواک مضبوط در پرونده‌ی حزب مردم، استفاده‌ی شایانی برده‌ام. لازم به ذکر است که از جمله سلسله مجلدات اسناد ساواک که انتشار یافته است، دو مجموعه‌ی سندی می‌بایست آگاهی‌های درخوری درباره‌ی حزب ملیون می‌داشتند که متأسفانه چنین نبود؛ یکی از آن دو کتاب، سندی است با عنوان: دکتر منوچهر اقبال به روایت اسناد ساواک،^(۲) و دیگری حزب ایران نوین به روایت اسناد ساواک است.^(۳) در کتاب اول، علی‌رغم آن‌که دکتر اقبال چند سال رهبر حزب ملیون بوده، تقریباً هیچ سند قابل توجهی از فعالیت حزبی او دیده نمی‌شود.^(۴) در کتاب دوم نیز، باوجود آن‌که بخش قابل توجهی از فعالان حزب ملیون در ایجاد و استقرار حزب ایران نوین فعال بودند، سند مشخصی در این باره وجود ندارد.

۱. در سال‌های اخیر، مجموعه‌های مهمی از اسناد ساواک که در اختیار وزارت اطلاعات است، منتشر شده‌اند. از جمله‌ی آن موارد، می‌توان به مجموعه‌های اسنادی که تحت عنوان: *پاران امام به روایت ساواک* (چندین مجموعه)، *چپ در ایران*، *بزم اهریمن*، *حزب ایران نوین*، *رجال پهلوی به روایت اسناد ساواک* و... منتشر شده‌اند، اشاره کرد.

۲. دکتر منوچهر اقبال به روایت اسناد ساواک، مرکز بررسی تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۰.

۳. حزب ایران نوین به روایت اسناد ساواک، مرکز بررسی تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۱.

۴. تنها در برخی از اسناد این مجموعه در رابطه با بازگشت دکتر اقبال به کشور و بالاگرفتن زمزمه‌های احیا و تجدید فعالیت حزب فروپاشیده‌ی ملیون، اشاراتی وجود دارد که از ارزش بسیاری برخوردار می‌باشد.

بنابراین، هم چنان نیاز به بررسی و مطالعه‌ی پرونده‌ی کامل حزب ملیون موجود در آرشیو ساواک باقی است.

آرشیوهای خصوصی

اگر متوسط سن فعالان حزب ملیون را در سال ۱۳۳۶ ش ۳۵ تا ۴۰ سال فرض کنیم- درحالی‌که تعداد زیادی از ارکان حزب جزو رجال مملکتی محسوب و متوسط سن آنها بیش‌تر از حد فرض‌شده‌ی فوق است- هنوز هم برخی از آنان در قید حیات بوده و سنین حدود ۸۵ سالگی را می‌گذرانند. از این رو، بخش مهمی از اسناد حزب ملیون در بایگانی‌های خصوصی و شخصی افراد نگه‌داری می‌شود که برای تکمیل چنین مجموعه‌ای، دسترسی به آنها کمال ضرورت را دارد. در این راستا، تلاش‌هایی برای برقراری تماس و مطالعه‌ی اسناد موردنظر صورت گرفت، که به دلایل مختلف با توفیق همراه نبود. در نتیجه، هم‌چنان باید در انتظار فراهم آمدن شرایطی برای بهره‌برداری از اسناد حزب ملیون که در آرشیوهای افراد وابسته به آن حزب نگه‌داری می‌شود، بود. سخن پایانی آن که اسناد فراهم آمده در این مجموعه، شامل بخشی از اسناد مربوط به حزب ملیون است که امروزه قابل دسترسی و بهره‌برداری در کشور می‌باشند، امیدواریم بخش غیرقابل دسترس اسناد نیز که فعلاً امکان بهره‌برداری از آنها وجود ندارد، روزی به چاپ رسیده و آگاهی‌هایی را افزون بر آنچه در متن حاضر ارایه شده است، به جامعه‌ی علمی کشور ارایه نماید.

ج- چگونگی تدوین اسناد در مجموعه‌ی حاضر

در ادامه، گزارشی مختصر درباره‌ی روش تدوین اسناد مجموعه‌ی کنونی ارایه می‌کنیم. در مرحله‌ی اول، شناسایی موارد مربوط به حزب ملیون، در مراکز اسنادی مختلف صورت گرفت و سپس به مطالعه و بررسی اوراق پرونده‌های حزب و سایر اسناد مرتبط با آن اقدام گردید. یادداشت‌برداری از مطالب و انتخاب برخی از اسناد شاخص، جهت چاپ در مجموعه انجام شد. در مرحله‌ی بعد، اسناد جمع‌آوری‌شده، براساس ترتیب و نظم زمان‌شماری آرایش داده شد؛ و سپس مرحله‌ی دیگری که شامل

شماره گذاری اسناد، موضوع نویسی بر هر سند، پیاده سازی سند، و استنساخ اسنادی که ناخوانا یا دست نویس و به طور کلی برای پیاده سازی در وضعیت مطلوبی قرار نداشتند، اقدام شد. در این مرحله دخل و تصرف در متن اسناد، در حد افزودن علائم رسم الخطی، تکمیل تواریخ و یا نام و اسامی اشخاص، پیاده سازی مهر، پیاده سازی امضاها و افزودن شماره‌ی بازبایی (کد) و شماره‌ی اوراق هر سند، در مرکز آرشیوی مورد نظر بوده است. تمامی این موارد در قلاب [] گذارده شد، تا حد قطعی دخالت در متن سند مشخص گردد.^(۱)

در بخش ضmann، تصویر اصل برخی از اسناد مورد استفاده آورده شده است، تا میزان ضرورت و اهمیت پیاده سازی اسناد در مفهوم نمودن آن را مشخص کند. طبیعی است انجام این مرحله از کار تدوین- که اساس کار را تشکیل می دهد- از حساسیت بالایی برخوردار بوده و رعایت امانت و اصالت متن اصلی سند را نیاز دارد، که به این ترتیب، تدوین گر مجموعه‌ی سندی، متعهد حفظ اصالت و امانت داری در انتقال متن اسناد است؛ بنابراین کوچک ترین تصرفی در متن- که گاه تصحیح یک غلط املائی فاحش بوده است- در پاورقی مطرح شده است.

د- پژوهش تاریخچه‌ی حزب

پس از اتمام مرحله‌ی تدوین اسناد این مجموعه، طراحی ساختار و ویژگی های مدخل اسناد آغاز شد. در ابتدای کار فرض بر آن بود که غنای آگاهی های موجود در بخش اسناد این مجموعه، باعث خواهد شد که در بخش مدخل تنها اشاره به تاریخچه‌ی تحولات سیاسی جامعه‌ی ایران، از کودتای ۲۸ مرداد تا پایان دوره‌ی نخست وزیری دکتر علی امینی (۱۳۴۰ش)، تکافوی تفهیم زمینه‌ی تاریخی برای فهم بخش اسناد را بنماید؛ اما پس از اتمام مرحله‌ی اول کار، مشخص گردید که ضرورت دارد با انجام طرح دیگری برای گردآوری اطلاعات در مورد حزب ملیون، مجموعه‌ی اسناد را از حداکثر کارایی و

۱. طبقاً روش انجام این عملیات ها براساس شیوه‌ی عمل مرسوم در گروه تدوین اسناد مرکز اسناد انقلاب اسلامی بوده است. برای آشنایی با این روش ر.ک: روح الله بهرامی، شهرام بوسنی فر، شیوه نامه‌ی تدوین اسناد: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، نسخه غیر چاپی، تهران ۱۳۷۷

فایده‌مندی برخوردار کرد اما انجام این کار از حدود قالب پذیرفته‌شده برای کار تدوین اسناد فراتر بود. در طرح مورد نظر، سعی شد یک دوره‌ی تاریخی‌چهی کامل حزب را از آغاز تا پایان، براساس تنها مدرک و مأخذ در دسترس - هرچند به دشواری - بازسازی کرده و به عنوان مدخل ورود به بخش اسناد قرار دهیم. از این رو مجله‌ی «ملیون» (ارگان حزب ملیون) به عنوان متن اصلی برای به دست دادن روایت درونی از حزب، انتخاب گردید. شماره‌های موجود آن روزنامه را در کتابخانه‌های تهران شناسایی کرده و به مطالعه و یادداشت‌برداری مطالب آن پرداختیم.

استفاده از روزنامه‌ی ملیون با دشواری‌های بسیاری توأم بود؛^(۱) اما از همه گذشته، نقص این مجموعه بسیار نگران‌کننده بود. مجموعه‌ی مزبور، دربردارنده‌ی شماره‌های روزنامه‌ی ملیون از تاریخ ۱۳۳۹/۱/۱۵ (ش ۳۳۸ - سال سوم) الی ۱۳۴۰/۱۱/۹ (ش ۷۱۶ - دوره‌ی جدید) بود.^(۲) از این رو برای برگردن این خلاء، به سراغ روزنامه‌های عمومی آن روزگار (به عنوان روایت بیرونی از حزب) رفیم و از دو روزنامه‌ی مطرح آن دوره، کیهان و اطلاعات، که کم‌تر علاقه‌ای به طرح مباحث حزبی داشتند، آغاز کردیم.^(۳) اما امداد اصلی از ناحیه‌ی روزنامه‌ی مطرح آن ایام، یعنی روزنامه‌ی صبح

۱. از جمله با کمال تأسف، مسؤول محترم وقت آرشیو [با بایگانی] مجلات و روزنامه‌های کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران، به بهانه‌ی قدیمی بودن و متعلق به قبل از انقلاب بودن این مجله؛ امکان ترق و مطالعه‌ی مأخذ مزبور را به سادگی از بین برد. از سوی دیگر برخی از مراکز معتبر کتابخانه‌ای دیگر از داشتن چنین مجموعه‌ای محروم بودند. مانند مؤسسه‌ی مطالعات تاریخ معاصر ایران که تنها چند شماره از روزنامه‌ی موردنظر را داشت. در آرشیو کتابخانه‌های ملی و ملک، هم‌چنین، و تنها مجموعه‌ی روزنامه‌ی ملیون در کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی را می‌توان بالنسبه کامل‌تر دانست.

اما فرای همه‌ی این مسائل، لطف و حسن‌نیت مسؤول آرشیو مجلات و روزنامه‌های کتابخانه‌ی مجلس - آقای آرش مردادی - باعث شد، این امکان فراهم گردد که به راحتی و با کمال ناباوری، این دوره‌ی هرچند ناقص روزنامه‌ی ملیون را، که ارزش آن برای این کار، غیرقابل توصیف بود، مطالعه نمایم. سعی ایشان مأجور باد!

۲. لازم به ذکر است به دلیل افت و خیزهای فعالیت حزب ملیون در اواخر سال ۱۳۳۹، یک دوره‌ی سه ماهه‌ی ارگان حزب منتشر نشد. (از فروردین تا ۱۴ خرداد ۱۳۴۰)

۳. روزنامه‌ی کیهان از دی تا اسفند ۱۳۳۶ و نیز از فروردین تا اسفند ۱۳۳۷ بررسی گردید. (این مجموعه در کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی قابل دست‌یابی بود). هم‌چنین سراسر سال ۱۳۳۸ این روزنامه مطالعه و یادداشت‌برداری گردید.

امروز با مدیر مسئولی دکتر مصطفی الموتی، دریافت شد.^(۱) غنای مطلب مربوط به حزب ملیون، گاه در روزنامه‌ی صبح امروز از خود روزنامه‌ی ملیون، فراتر می‌رفت.^(۲) این سه مجموعه‌ی روزنامه‌ای شاکله‌ی اصلی آگاهی‌های ما را از حزب ملیون تشکیل می‌دهند. در کنار این مآخذ، تا حد مقدور و ممکن به روزنامه‌ها، هفته‌نامه‌ها و مجلات که به نحوی اخبار حزبی آن روزگار را منعکس می‌کردند، مراجعه گردید؛ هرچند که اشکال اصلی این گروه نشریات، وجود نقایص زیاد در شماره‌های آن مجموعه‌ها و نیز انتشار اخبار تکراری و شبیه به یکدیگر بود.^(۳)

از این رو بود که حجم غالب اطلاعات موجود در مدخل مجموعه‌ی حاضر، از مطالب روزنامه‌ای تدارک دیده شد.

→ روزنامه‌ی اطلاعات (که باز در همان کتابخانه قابل دست‌یابی بود) نیز برای پرکردن حدفواصل خرداد تا اسفند سال ۱۳۳۶ ش؛ فروردین تا خرداد ۱۳۳۷، و بخشی از سال ۱۳۴۰ مورد استفاده قرار گرفت.

۱. این روزنامه که در ایام توقف انتشار روزنامه‌ی ملیون، بار اصلی سخنگویی حزب ملیون را بر عهده داشت، و اصولاً در طرح سرلوحه‌ی خود [لوگوی روزنامه] عنوان «وابسته به حزب ملیون» را نقش کرده بود، کمک بسیار زیادی، به ویژه در پرکردن فاصله‌ی زمانی که شماره‌های روزنامه‌ی ملیون موجود نیست، نموده است. این روزنامه از مردادماه ۱۳۳۷ شروع به انتشار کرده و تا سال ۱۳۴۰ که مطمع نظر ما بود، به حیات خود ادامه می‌دهد. بررسی این روزنامه از شماره‌های آغازین آن، تا پایان سال ۱۳۴۰ (شماره‌ی ۸۹۶ آن روزنامه) انجام گردید.

۲. این امر به دلایل مختلفی باز می‌گشت. از جمله می‌توان به استعداد و توانایی دکتر الموتی در عرصه‌ی ورود به چالشهای کلامی و قلمی با مخالفان حزب ملیون اشاره نمود. سرمقالات و گزارش‌های این روزنامه درباره‌ی حزب ملیون، از اعتبار زیادی برخوردار بوده و بهترین دفاعیه‌ها از حزب ملیون را باید در صبح امروز دید، نه روزنامه‌ی ملیون؛ اما عامل دیگر؛ باید به حرفه‌ای بودن کادر روزنامه‌نگاری روزنامه‌ی صبح امروز و وضعیت برعکس آن روزنامه‌ی ملیون اشاره کرد. این ضعف به قدری جدی بود که عملاً، گاه مطالب روزنامه‌ی ارگان حزب ملیون، ارزش محتوایی متوسطی را نشان می‌داد. دسترسی به این مجموعه‌ی نسبتاً کامل از روزنامه‌ی صبح امروز نیز، در کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی امکان‌پذیر شد.

۳. چند مورد مهم از روزنامه‌های مورد مراجعه عبارت بودند از:

الف) مجله‌ی خواندنی‌ها، که از فروردین سال ۱۳۳۶ تا ابتدای سال ۱۳۴۰ مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت. خوشبختانه در آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی، مجموعه‌ی بالنسبه کاملی از این هفته‌نامه وجود دارد.

ب) مجله‌های اطلاعات هفتگی، ترقی، مجله‌ی دنیا و طلوع، به دلیل وجود شماره‌های پراکنده‌ای از آن‌ها در آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی، قابل تکیه نبودند؛ اما به شماره‌های موجود اکتفا گردید؛ هرچند مطالب مهمی درباره‌ی حزب ملیون را نیز دربر نداشتند.

ج) مجله‌ی بامشاد، نیز از مهر ۱۳۳۹ تا اسفند ۱۳۳۹ مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت.

سایر مآخذ، مانند کتب و مقالات، حداقل اطلاعات و آگاهی‌های لازم برای تحریر مدخل حاضر را دربرداشتند. درواقع اطلاعات منقول از این بخش به قدری ناچیز بود که اصلاً به نظر نمی‌آید.^(۱)

اما درباره‌ی شیوه و روایت غالب بر سنجش تاریخچه‌ی حزب، لازم است چند نکته‌ی ضروری را مورد اشاره قرار دهیم. چنان که رفت، الگوی مناسب در تدوین مجموعه‌ی اسنادی از قالب خاصی پیروی می‌کند. در مدخلی که برای اسناد تدوین شده فراهم شده است، هدف فضا سازی و بستر سازی مناسب برای درک و فهم نزدیک به واقعیت آگاهی‌های درون متن اسناد پی‌گیری می‌شود. به این دلیل است که در چنین موقعیتی، ورود به مباحثی درباره‌ی ساختار و کارکردهای احزاب و تحلیل الگوهای حزبی منتفی شده و باید آن را به موقعیت دیگری احاله داد؛ زیرا در شرایطی که درباره‌ی حزب ملیون حتی یک مطلب (در حد و اندازه‌ی یک مقاله) وجود ندارد، انتظار حصول تصویری کامل از ماهیت، عملکرد و تاریخچه‌ی حزب مزبور، در ذهن خواننده‌ای که در مدخل اسناد با یک ارزیابی تئوریک از آن حزب روبه‌رو می‌شود، نامعقول است. بنا به چنین دلایلی و نیز برخی ملاحظات دیگر در این باره، ارائه‌ی آگاهی‌های پراکنده و البته، گسترده‌ی به دست آمده از لایه‌لای اوراق روزنامه‌های آن دوران، الگوی کارآمدی اندیشیده و به کار بسته شد. حال، مختصری در این باب توضیح می‌دهیم.

در مدخل مورد بحث، به دلیل حجم بسیار مطالب و اطلاعاتی که از منابع غیر سندی درباره‌ی حزب ملیون به دست آمد، لازم آمد متنی با ویژگی‌های تاریخچه‌ای که تناسب با ساختار این مجموعه‌ی سندی داشته باشد، طراحی شود. از این رو از روش کرنولوژیک^(۲) استفاده می‌گردد. در ادامه، به مختصری از فواید این روش اشاره می‌کنیم.

۱- چون در آغاز بحث لازم است تصویری کامل از موجودیت تاریخی حزب ملیون

۱. برای آگاهی از کتبی که در این امر مورد مراجعه قرار گرفته‌اند، به بخش کتاب‌شناسی پایان کتاب، مراجعه نمایید.

۲. بر اساس روش تاریخ‌نگاری کرنولوژیک، (Chronologic)، آرایش و نظام‌دهی به داده‌های تاریخی، براساس وقوع و گسترش تدریجی روندهای تاریخی صورت می‌گیرد. این رویکرد تکوینی و بسطیابی تدریجی روندهای تاریخی، روشی مهم در نزد مورخان حوزه‌ی فرهنگ ایرانی-اسلامی بوده و هم‌چنان کارکردهای مثبت خود را در تحقیقات جدید حفظ کرده است.

ارایه شود، چاره‌ای جز ارایه‌ی مطالب براساس زمان‌شماری و وقایع‌نگارانه نداریم؛ زیرا که هرگونه دسته‌بندی و تقسیم‌بندی مطالب و داده‌های جمع‌آوری شده، مانع از حصول تصویری کامل از موجودیت تاریخی حزب مزبور می‌شد.

۲- نکته‌ی دیگری که از جمله اهم دلایل انتخاب این روش به‌شمار می‌رود، ضرورت اتخاذ موضعی متناسب در جریان پژوهش حاضر بود. نیازی به بیان این واقعیت نیست که بسیاری از روندها، موضوعات و پدیده‌های متعلق به حوزه‌ی تاریخ معاصر ایران، تا به‌حال مورد پژوهش جدی قرار نگرفته و حتی در برخی موارد، مدارک لازم و ضروری برای درک و فهم بسیاری از موضوعات نیز در دسترس قرار ندارد. در نتیجه، متأسفانه به ناگزیر، در داوری‌ها و قضاوت‌های مان، بیش‌تر بر منقولات و مسموعات رایج-که گاه در لابه‌لای کتب و مآخذ ارائه شده‌اند- تکیه می‌کنیم. در حالی که شرط اولیه برای ابراز هر گونه قضاوتی که عدالت و انصاف در آن لحاظ شده باشد، دسترسی به اطلاعات، آگاهی‌های بسنده و غور در کل واقعیت- و نه حتی بخشی از آن- است. از این رو، به نظر می‌رسد برای انجام درست‌تر ارزیابی که از داوری‌های پیشین درباره‌ی پدیده‌ی مورد مطالعه به دور باشد، با روشی ساده و در حد توانایی و امکانات در دسترس، مجموعه‌ی آگاهی‌ها و اطلاعات به‌دست آمده را ارایه کنیم، و هنگامی که امکان ارزیابی مستقل از موضوع مورد بحث فراهم شد، به آن اقدام نماییم. در واقع اتخاذ موضع بی‌طرفانه در بررسی یک پدیده‌ی سیاسی- اجتماعی، بایسته‌ی چنین تحقیقی به‌شمار می‌رود. اگر چه نمی‌توان ادعا نمود که در شیوه‌ی بیان و روایت متن، نظر و داوری شخصی راه پیدا نکرده است. چه بسا حتی در مواردی که واقعیت عریان و بدون تفسیر نیز ارایه شده است، انعکاسی از فهم و برداشت مجموعه‌ساز در آن، قابل پی‌گیری است. به هر حال، اساس تلاش ما رعایت انصاف و پرهیز از پیش‌داوری در ارزیابی امر مورد بررسی است، و تحلیل و ارزیابی خود را به مرحله‌ی دیگری که از نظر شمول اطلاعات خود از موجودیت حزب به استغنا رسیدیم، موکول نموده‌ایم.

۳- ساختار مطالب بخش مدخل، به‌صورت روایت تاریخی حیات حزب ملیون در فاصله‌ی زمانی سال ۱۳۳۶-۱۳۴۰ ش می‌باشد. هر سال از فعالیت حزب را تحت یک مقوله‌ی کلی نام‌گذاری و در یک فصل مستقل ارایه نموده‌ایم. در درون هر فصل، آرایش

مطالب براساس واحد مبتنی بر فعالیت ماهانه‌ی حزب است؛ بنابراین در درون هر فصل، ۱۲ واحد کلی که در برگرفته‌ی جزییات متنوع و گسترده‌ای از فعالیت و حیات حزبی است، وجود دارد.

اما در هر واحد، که براساس زمان‌شماری ماهانه، نظام‌یافته، کلیه‌ی اطلاعات و داده‌ها، باز از انتظام دیگری برخوردار شده است؛ موضوعات دسته‌بندی شده و داده‌ها از یک نظام ثانوی درونی پیروی می‌نمایند. براین اساس نوعی نظام گسترش‌یابنده و منطقی، برای ارایه‌ی داده‌ها طراحی و اجرا شده است، تا از این طریق تا حد امکان بسیار گسترده و متنوع، اطلاعات را پوشش داده و تحت نظم و نسق منطقی ارایه نمود؛ بنابراین سراسر مطالب ارایه شده در مدخل از نظم‌ی ویژه پیروی می‌کنند.

۴- پیروی از این روش، علاوه براین‌که مشکلات یاد شده را در هنگام ارایه‌ی روزشمار فعالیت حزب برطرف می‌کند، به صورت عملی امکان بسیار مناسبی را برای ارایه تمامی جزییات اطلاعات مربوط به حزب ملّیون فراهم می‌آورد. کاربست این روش در شرایطی که هر تکه‌ی به ظاهر کوچک از اطلاعات ارایه شده در این متن، از گوشه‌ای فراهم شده و از این رو ضرورت داشت که برای استفاده‌ی اهل تحقیق محفوظ و مضبوط و در دسترس قرار گیرد، اهمیت خود را بیش‌تر نشان می‌دهد.

۵- نکته‌ی آخر این‌که، براساس این روش، امکان ارایه‌ی بسیاری مباحث تحلیلی و ارزیابی‌های ضروری درباره‌ی فعالیت و موجودیت حزب، به صورت غیرمستقیم وجود دارد. در واقع به هنگام تنظیم متن، در جای جای سطور و به مناسبت حوادث و وقایع، اشاراتی به موضوعات مختلف می‌شود که علاوه بر آن‌که شامل ایده‌ها و ارزیابی‌هایی که با عنایت به لزوم بی‌طرفی علمی ارایه شده‌اند، می‌شود، مسائل مهم و اساسی در حیات حزب ملّیون را نیز مد توجه قرار می‌دهد.